Oktober 2022

Aktstycket

Medlemsblad från ArkivCentrum Örebro län

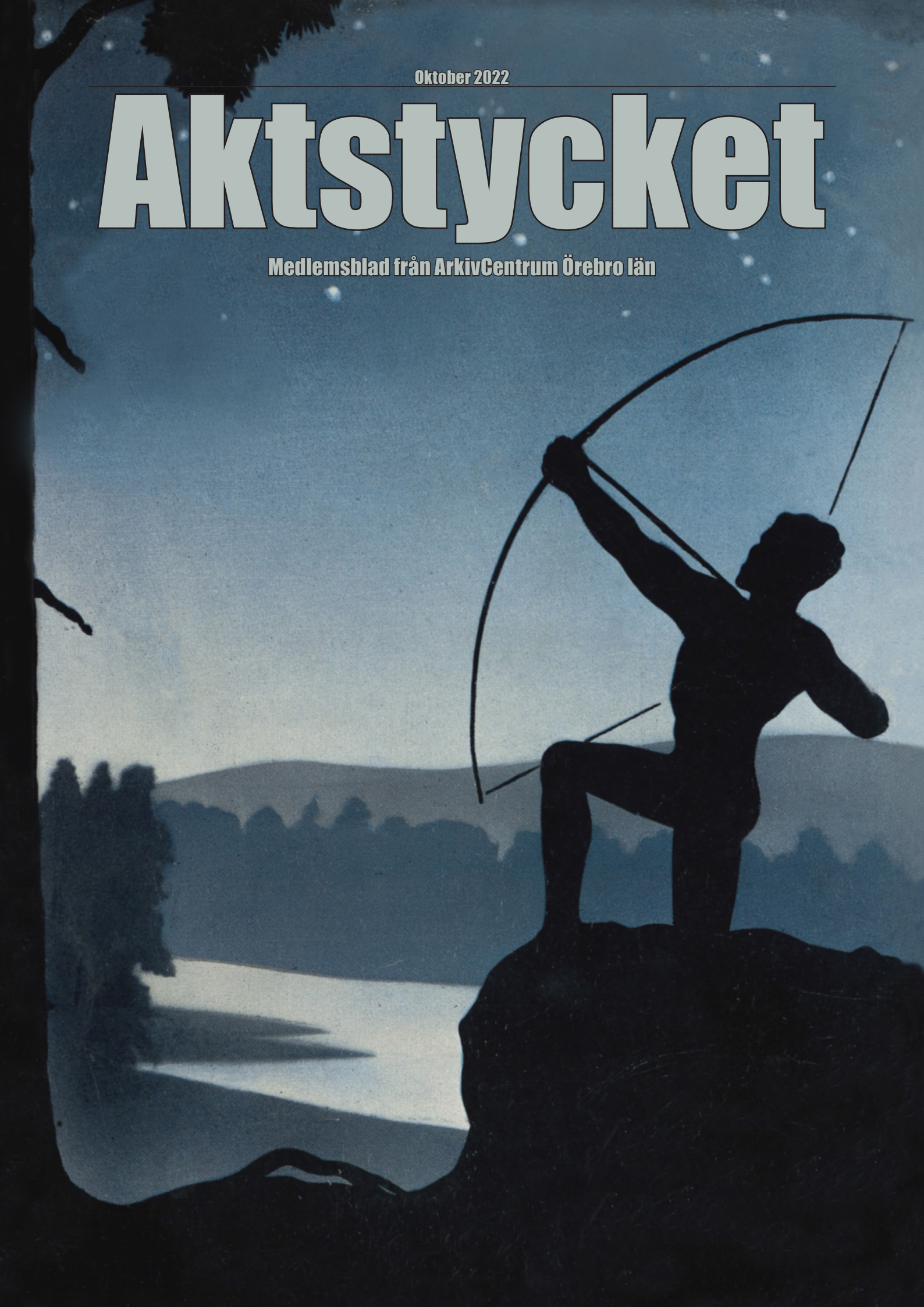

Alternativa källor till hälsa

Arkivens dag den 12 november har i år temat *myter och mysterier*. Vi på ArkivCentrum har valt att arbeta med hur man i det moderna samhällets gryningstid såg på hälsa och sjukdom med de glasögon som då fanns tillgängliga. I dag i det moderna Sverige tar de flesta av oss för givet att hälsa och sjukdom är något som vetenskapen och läkarna har koll på. Men under den senaste virusepidemin har vi sett hur alternativa föreställningar gjort sig gällande på ett ganska uppseendeväckande sätt. Vi har fått lära oss att det finns några som kallas för »antivaxxare«, som av någon anledning protesterar mot och vägrar vaccinera sig mot viruset som orsakar covid19.

Men det visar sig att dessa grupper funnits under lång tid. Deras historia går tillbaka ett par hundra år och de har haft en viktig bas just i vårt område. De är också nära sammankopplade med andra rörelser som har och haft alternativa idéer om hälsa, som frisksportare, nykterhets- och väckelserörelse, vegetarianer, homeopater, naturläkare och många andra.

Det är en spännande historia som vi vill berätta om i det här numret av Aktstycket. I två artiklar belyser vi hur olika alternativa idéer kring hälsa utvecklades under den här tiden. Den första handlar om troshelbrägdagörelse inom väckelserörelsen. Den andra anknyter till trons betydelse för hälsa men nu ur ett mer sekulärt perspektiv där bland annat ockulta idéer kring animal magnetism och liknande kom till uttryck.

Vi kommer också att berätta mer om det på Arkivens dag den 12 november. Då kommer också Sveriges ledande historiker om alternativa hälsorörelser Motzi Eklöf föreläsa om antivaccinationsrörelsens historia.

Omslaget

Denna gång är Aktstyckets omslag hämtat från omslaget till journalisten och författaren Agne Windmarks bok »Sikta mot stjärnorna« från 1940. Han hette från början Agne Swalander och var en av den svenska frisksportrörelsens pionjärer.

Omslaget till boken är signerat »A. Bergström«. Det är ett vanligt namn men sannolikt är denne identisk med karikatyrtecknaren Algot »Al« Bergström (1910–1975) då signaturen är identisk. Han är dock inte känd för att ha utfört bokomslag utan mera som karikatyrtecknare på Gröna Lund i Stockholm under 40 års tid. Han var född i Katrineholm och hade studerat på Konstakademien i Stockholm och hade tidvis på 1940-talet även varit verksam som karikatyrtecknare i New York. Där hade han tecknat flera av dåtidens stora filmskådespelare, sannolikt på uppdrag av tidningen *Filmjournalen*.

Patrick Jonsson
Håkan Henriksson

Al Bergströms karikatyr av Ingrid Bergman, utförd i New York 1947.

Öppettider på ArkivCentrum

tisdagar 9.00–12.00
onsdagar 13.00–16.00
torsdagar 13.00–16.00
(förbokning av besök under andra tider är också möjlig)

För snabbare framtagning är det bra att kontakta ArkivCentrum inför besöket

ArkivCentrum Örebro län
Nastagatan 11 F
702 27 ÖREBRO
019-611 29 00
info@arkivcentrum.se
www.arkivcentrum.se

Aktstycket
Redaktör: Håkan Henriksson

ISSN 2001-2551

Tryckeri:
Lenanders Grafiska, Kalmar
MILJÖMÄRKT Trycksak 3041 0065

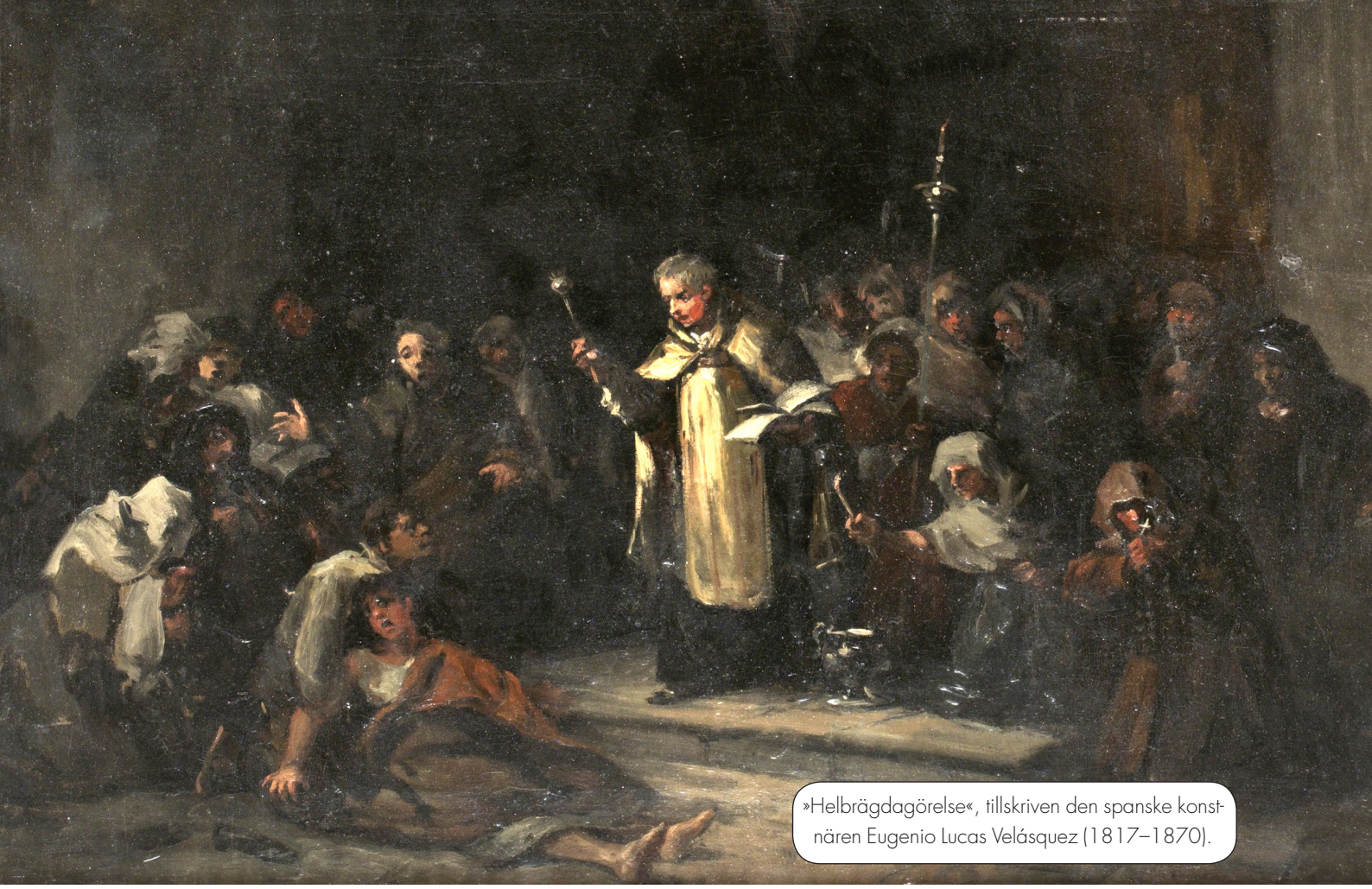

»Helbrägdagörelse«, tillskriven den spanske konstnären Eugenio Lucas Velásquez (1817–1870).

Stortro och misstro
– helbrägdagörelse och hälsa inom väckelserörelsen

Inom den frambrytande väckelserörelsen på 1800-talet utvecklades alternativa hälsofilosofier och terapier. Där ville man tillbaka till hälsans och livets källor som man menade var Guds rena ord i bibeln. Där fann man exempel på gudomliga mirakler på hälsans område. Inom helgelserörelsen som växte fram i Amerika och Tyskland ville man inte bara söka själens frälsning och helande utan även kroppens. Den troende borde söka bli fri från syndens inverkan på livets olika områden och sträva efter att leva ett heligt och fullkomligt liv. Man började nu att utöver vanlig läkarvård tala om och praktisera det som kallades troshelbrägdagörelse.

Till Sverige kom denna lära på 1870-talet med Elsa Borg och predikanterna Fredrik Franson (som ursprungligen kom från Pershyttan) och Nelly Hall. Den slog igenom med kraft på 1880-talet.

En av dessa troshelbrägdagörare var Fredrik August Boltzius (1836–1910) från Grava i Värmland. Boltzius hade en bakgrund i bondesamhället men hade själv fått lämna ståndet efter faderns död. Han försörjde sig som kringvandrande handelsman och med diverse andra arbeten. Hans utbildning var bristfällig och han stod en enklare folklig föreställningsvärld nära. En religiös kris

gjorde att han vände sig till bibeln för att söka svar. Här hittade han bibelorden som ledde honom till att bli utövande troshelbrägdagörare. Denna verksamhet inledde han på 1870-talet. Nu började Boltzius att vandra runt i olika landskap spridande budskapet om helande genom tro; till slut hamnade han i Stockholm. Det var här han blev rikskänd vid mitten av 1880-talet. Hans rykte spred sig även utanför landets gränser.

Boltzius skapar feber i Närke

»Boltziusvurmen« drabbade Örebro län vid mitten av 1880-talet. De påstådda helbrägdagörelser genom tron som Boltzius »förmedlade« var starkt kontroversiella, åtminstone i pressen. Grythyttan hade under en period drabbats av febern som dock efter en tid hade »alldeles upphört här« enligt en rapport till Nerikes Allehanda 1886-11-03. Orsaken var menade meddelaren »att de, som vurmat för honom och hans underkurer, sett sig skamlöst bedragna«.

Den starka tron gjorde att människor utsatte sig för stor risk att bli bedragna; i övertrons spår följde misstro och cynism när »mirakelfebern« svalnade. Det skedde ett kraftigt omslag från en ytterlighet till en annan på den psykologiska skalan. Man kan förstå att den självbehärskade medelklassen i mitten på denna skala genom sitt organ Nerikes Allehanda fann anledning att mästra och uppfostra de psykologiskt oroliga i de lägre folkliga skikten.

Från Grythyttan rapporterades i november 1886 i denna ton: »Vi känna många som besökt honom, men vi känna ingen som blifvit af honom botad. Det gifves personer här, som genom att resa till Boltzius och blindt förlita sig på hans underverk, försummat att i tid söka läkare och sålunda blifvit måhända alldeles hjelplösa. Andra åter, som varit förderfvade i t. ex. benen, ha blifvit narrade att kasta bort kryckor och käppar, som de haft till stöd, och derigenom så ansträngt de sjuka lemmarne att de blifvit värre.« (Nerikes Allehanda 1886-11-03)

Helbrägdagöraren Fredrik August Boltzius (1836–1910) var bondson från Hjärpetan i Grava socken, Värmland. Han blev med tiden en av Sveriges mest kända helbrägdagörelsepredikanter. Han predikade – på bred värmländska – under mottot »först kommer troa, sen kommer hälsa«. Vid mitten av 1880-talet vistades han i Stockholm där han mottogs i förnämare hem och vid ett flertal tillfällen fick han även besöka det kungliga hovet med drottning Sofia och kung Oscar II, varför han också har jämförts med den ryske helbrägdagöraren Grigorij Rasputin.

Boltzius fenomen uppträdde också i socknar i Västernärke rapporterade Nerikes Allehanda. Där hade man försökt efterlikna hans metoder för helande. Det hela tog sig smått tokroliga uttryck. Boltzius använde olja som förmedlande medel för den påstådda helande kraften som han menade kom från Gud. Detta hade man nu tagit efter: »I en af Vester-Nerikes socknar, derifrån flere personer i sommar fast utan synbara resultat besökt undergöraren Boltzius, ha personer försökt att äfven medels smörjning göra underverk, hvilket gjort att affärerna i matolja i en och annan landthandelsbod stundom gått raskt undan.« (Nerikes Allehanda 1886-11-12)

Det var inte bara Boltzius som påverkade länet med mirakler under den här tiden. Predikanten Nelly Hall (1848–1916) som verkade inom helgelserörelsen, turnerade under de här åren också inom länet och i dess grannskap. I hennes väckelseförkunnelse ingick också förbön för sjuka och handikappade. Boltzius och Hall var bekanta med varandra men hade olika profil menar historikern Gunilla Gunner, för Boltzius var helandet huvudsysselsättningen medan för Hall var den en del av väckelseförkunnelsen.

Återvände från de döda

Som ett slags kulmen på mirakelfebern i våra trakter på 1880-talet kan man kanske se den märkliga notisen om den blinda flickan som dog, kom till himlen och sedan återuppstod från de döda! Nerikes Allehanda berättade i november 1888 följande märkliga historia: »I våra bönhus i orten uppträder en flicka, som säger sig i sommar hafva varit död, då hennes ande varit hos Gud i himlen. Hon förtäljer för en talrik åhörarskara hvad hon under tiden såg. Hon såg Gud sitta på sin stol och bredvid honom fick hon sin plats. Hon hörde huru änglarne välkomnade henne dit och huru de sjöngo lofpsalmer på sina harpor. Äfven hon fick en harpa att spela på och hon tyckte att sången blef mera tydlig då. Hon hörde huru alla himlens klockor ringde till gudstjenst, i hvilken hon sedan instämde med full andakt. Hon såg Jesu lärjungar, alla klädda i sina hvita kläder. Ja, hon såg sina jordiska kamrater, som gått hem

före henne och hvilka alla hade väntat på henne.« (Nerikes Allehanda 1888-11-09)

Någon kanske tyckte att det var sentimentalt i överkant, men tydligen hade det den avsedda effekten på många av åhörarna: »Flickan är blind och åtföljes af två karlar, hvilka äfven hålla religiösa föredrag. Hon försäkrar att det hon berättat icke är någon dröm, utan att hon var fullt medveten, då hennes ande lemnade stofthyddan. Många enfaldiga röras till tårar, då de höra hennes vittnesbörd.«

Andra var dock inte lika övertygade menade Nerikes Allehanda och visade på en koppling till folkliga magiska föreställningar som forskningen också visat för Boltzius del. Emmanuel Linderholm menar i sin biografiska artikel över Boltzius att han i sin helbrägdagörelse närmade sig primitiv folktro, djävulstro och antik folklig magi.

En liknande förbindelse gjorde Nerikes Allehanda i sin kommentar: »många ville ställa flickans föreställningar i jämbredd med hallucinationerna hos de arma kvinnor, som i förra århundradet förestälde sig ha lefvat i umgänge med djefvulen och härför läto bränna sig af okunniga samtida.« Hon var alltså mer eller mindre inget annat än en häxa i Nerikes Allehandas ögon.

Övertron var alltså inte bara steril men den fick också galna effekter och var dessutom smittsam tycks Nerikes Allehanda ha menat. Rå psykologisk energi utlöstes som löpte amok när den inte styrdes och tyglades av förnuftet.

Närkingarna tar efter Boltzius

Men tidningens förnuftiga perspektiv fick inte stå oemotsagt. Den trodde inte att tro kunde försätta berg och få stympade ben att växa ut. Men något sådant var tydligen inte omöjligt för de som trodde på Boltzius och som erfarit hans kraft. En sådan var den i Örebro bosatte värmlänningen John Dahlberg (1870–1939), som 1903 publicerade en Boltzius-hyllning. Dahlberg var en av Örebromissionens första evangelister, lärare på dess bibelskola och bland annat diakon inom Filadelfiaförsamlingen i Örebro.

Det ska noteras att det inom Filadelfiaförsamlingen verkar ha funnits en stark tro på troshelbrägdagörelse. Under en väckelse 1907 fick några motta vad de ansåg vara Andens gåva att genom bön bota sjuka. En av dessa var Maria Lindgren som 1911 startade ett »troshelbrägdagörelsehem« i Örebro med riksvid täckning. Enligt Filadelfiaförsamlingens 25-årsskrift från 1922 hade detta troshelbrägdagörelsehem i ej så ringa grad fått »bereda mark bland baptisterna för praktiserandet av trons bön för sjukas helbrägdagörelse. Många äro de, som från alla delar av vårt land, besökt detta hem, för att lämna det fullt återställda. Att Gud gjort verkliga under, därom vittna de reliker i form av käppar, kryckor, bråckband och bandage, vilka förut brukats av sjuklingar och krymplingar, men som nu å hemmet finnas förvarade för eftervärlden, bevisande att Gud är densamme än som fordom, då han genom Jesus Kristus gjorde under och tecken bland folken.« Förutom förbön för de sjuka fanns i detta hem regelbundna inslag av vila, samtal, andakt och själavård.

Baptistpredikanten och bokförläggaren John Dahlberg (1870–1939) kom från knappa förhållanden och var född som en utomäktenskaplig son till en piga på ett torp i Svinebergssätter, Gräsmarks socken, Värmland. Efter att ha genomgått John Ongmans bibelskola i Örebro blev han 1892 en av Örebromissionens första evangelister. Han var bosatt i Örebro 1896–1909 och 1911–1920 där han startade tidningarna *Närkes-Bladet* (1904) och *Svenska Tribunen* (1905).

I sin bok vittnade Dahlberg om sitt helande genom Boltzius. Dahlberg som jobbade som apotekare i Norrland vid den tiden (1890–1891) led av svår magkatarr. Undernärd och nära döden bad han till sin gud om helande.

»Slutligen, efter mycken tvekan och fruktan, reste jag till Boltzius för att blifva behandlad efter Guds ord, enligt Jak. 5:14, 15 m fl ställen. Den 2 oktober 1891 kom jag dit och blef behandlad den 3 oktober. Det syntes mig underligt, att jag icke förnam någonting särskildt, då han bad och smorde mig, hvilket jag hade väntat. Men jag beslöt att förtrösta på Herren, äfven om jag blef lämnad i tjockaste mörker, samt att handla i tro och lämna saken åt Gud. När därför tiden för nästa måltid var inne, satte jag mig utan tvekan till bords och åt såsom de andra. Gud vare evigt lof! Jag var fullkomligt helad. Jag kunde nu förtära hvad mat som helst.«

För Dahlberg var det en omsvängning för mörker till ljus. Han vittnade om storleken på sin känslorörelse: »Om jag fått millioner kronor, hvad hade det varit mot hälsans ovärderliga gåfva, som blifvit mig skänkt.«

Även om rörelsen var kraftig och snabb hade dess vilopunkt enligt Dahlbergs vittnesbörd blivit bestående: »Det är nu mer än tolf

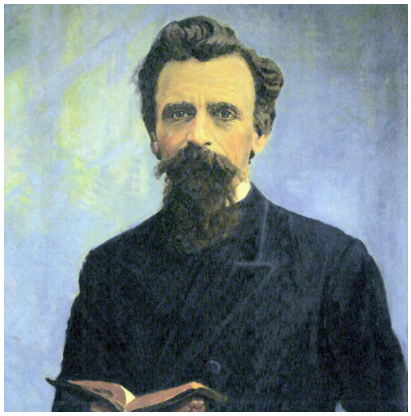

Predikanten och världsmissionären Fredrik Franson (1852–1908) var född som bergsmansson i Gamla Pershyttan utanför Nora. Vid 17 års ålder emigrerade han tillsammans med sin mor, styvfar och syskon till USA. Han tog intitiativet till bildandet av tretton skilda missionssällskap i sju olika länder, däribland Skandinaviska Alliansmissionen i Amerika. Han var känd som en apokalyptiker och predikade bland annat om Kristi snara återkomst, som han daterade till påskdagsmorgonen 1898.

Kyrkohistorikern Emanuel Linderholm betecknar Franson som »en av de märkligaste religiösa svenskar, som någonsin levat«. Han beskriver honom som den »lille mörke mannen med det bleka ansiktet, det svarta håret och den glödande blicken« som »en sannskyldig Franciskustyp, utan annan egendom än sin sönderlästa bibel, sin enkla kostym, sin handväska och sitt paraply, alltid oförtruten, alltid i eld och lågor […] ivrig och brådskande, emedan Kristus kunde vara här vilken dag, vilken minut som helst«.

år sedan detta helbrägdagörelse-under skedde med mig, och det verk Herren då utförde har hela tiden intill denna dag ägt bestånd. Min gamla magkatarr har aldrig återkommit.«

Gud, magi och natur

Miraklerna var många och tron stor under 1880-talet då Boltzius var som mest i rampljuset om man får tro berättelserna som vi tagit del av. Men sedan fick man anledning att reflektera och filosofera över saken när det lugnade ned sig en smula. Hur ställde sig då kyrkan till det här med mirakler på hälsans område? Ser man till frikyrkan och väckelserörelsen så fanns olika synpunkter.

Inom Helgelseförbundet, bildat 1887, som ju stod mitt i mirakelvågen kan man se en stark tro på möjligheten att Gud kunde hela som vi sett. Men förutsättningen var att man trodde, gärna starkt.

I Helgelseförbundets tidskrift *Trons Segrar* kan man under rubriken »Tro« i juni 1890 läsa att »Det är visserligen icke någon fara för öfvertro i våra dagar, men väl att Kristi kyrka sjunker ned i otro, tvifvel och försoffning.«

En kontrast till tron på trosundret inom helgelserörelsen utgjorde adventisten Charles Kahlström (1867–1959) – grundaren av Örebro hälsohem – som också ville använda naturliga medel i samarbete med Guds kraft vid helande: »Att behandla sjuka med enkla naturliga medel är icke något nytt. Profeten Elisa ordinerade bad för den spetälske Naaman och han blev frisk (se 2 Kon. 20:7). När Frälsaren vid ett tillfälle botade en blindfödd, lade han en deg på ögonen och bjöd honom att gå och bada sig (Joh. 9:6,7), och han blev botad.«

Kahlström hade själv en gång stött på Boltzius i Stockholm och var starkt kritisk till hans moral och metoder. Han hade inte ens besökt den lungsjuke som Kahlström då vårdade utan endast bett en förbön. Han hade sedan lämnat hemmet där modern hade satt sitt sista hopp till ett trosmirakel genom Boltzius som enligt Kahlström aldrig kom.

Man kan få intrycket att det fanns olika läror om hälsan bland de kristna, men överlag anknöt man gärna till det naturliga. Det var ett slags återkoppling till den folkliga medicinens användande av naturläkemedel i form av örter och liknande. I *Trons Segrar* anknöt en mrs Baxter i juni 1894 under rubriken »Guds läkemedel« till bibliska föreställningar med naturmotiv: »Ingen ibland oss tviflar väl på, att lifvets träd förebildar Herren Jesus. Det är Jesu lif, som träder fram i lifvets bröd, och detta är Guds läkemedel för de sjuka. Trenne gånger talas det i bibeln om Guds läkemedel. Här är det löfven på lifvets träd, som tjena till folkens läkedom.«

Gud eller magi?

Den här spänningen mellan natur och det gudomliga kom fram i debatten. Det var kanske lätt att tro att någon form av magi var inblandad när man använde naturens medel i gudomlig tjänst.

Fredrik Franson skriver angående troshelbrägdagörelse i *Trons Segrar* i oktober 1894 att »Oljan är

Predikanten Nelly Hall (1848–1916) var född som dotter till en extraordinarie kammarskrivare i Väderstads socken, Östergötland. Efter att först ha varit verksam som lärare i Göteborg övergick hon 1882 helt till andlig verksamhet och blev kringresande väckelseevangelist och predikant. Hon var skriven hos Missionssällskapet Helgelseförbundet (HF) i Kräcklinge socken 1888–1892 (på Torp) och 1895–1901 (på Götabro). Hon var ledamot i HF:s styrelse 1890–1898 och var missionssekreterare med ansvar för missionärskontakterna 1890–1901. Hon medverkade ofta även i Helgelseförbundets tidning *Trons Segrar*.

hvarken någon medicin ej heller något trollmedel, utan helt enkelt en symbol af den helige Ande.«

Kahlström själv drabbades av den här misstanken. Han hade vid ett tillfälle blivit ansedd för att vara trollkarl som läst bort en sjukdom efter hans terapi med varma bad och massage lett till vad som verkar ha varit ett mirakulöst tillfriskknande av en man med reumatisk feber.

Nelly Hall skrev under rubriken »Erfarenheter på Hemmissionsfältet« i *Trons Segrar* i april 1895 från sitt teologiska perspektiv en färgstark skildring om den här faran att miraklet »förföll« till magi:

»I vår hufvudstad med dess rörliga lif på alla områden har man tillfälle att gifva akt på äfven smärtsamma och förskräckliga företeelser på den andliga verksamhetens område.« Det var sådana som avfallit från Gud och fortsatte sin andliga verksamhet, nu som affär och i eget intresse: »De föredraga att sopa igen spåren efter sig, så godt sig göra låter, och fortsätta med 'verksamheten', hvaraf de få sitt uppehälle. Denna blir ju på det viset endast en täckmantel, hvarunder fortsatta styggelser öfvas, men skenet bevaras. Hur förskräckligt hemskt! Man ryser, då man skådar ner i detta förfärliga djup av ondska och skrymteri. [---] Det vissa är, att det nu äfven bland vårt svenska folk, dels i Amerika, dels i Sverige finnes sådana villfarande stjernor, som dels öfvat predikoverksamhet, dels varit troshelbregdagörare, dels föreståtts 'kristliga' privata sjukhem, dels haft sedlighets- och nykterhetsverksamhet för sig. Stockholm saknar icke sina exemplar i den delen, som äro angelägna att fortsätta 'affären', fast Herren vikit från dem. Någon slags verkan kan ju åstadkommas på sjuklingar genom hypnotism, genom s. k. kristlig vetenskap, genom magnetiska och spiritistiska kretsar, der män och kvinnor sitta i knät den ena på den andre och det går allt för kärleksfullt till, allt inom lyckta dörrar.«

Inom helgelserörelsen fick man betona att helandet måste börja inifrån och spridas från anden till kroppen, ungefär som saven i trädet. I april 1891 skriver pastor A.D. Simpson under rubriken »Gudomlig helbregdagörelse« i *Trons Segrar* att »Vi vilja tala något litet om gudomlig helbregdagörelse, men jag fruktar, att det finnes kristna, som först måste helas till ande och själ, innan det för dem kan blifva tal om kroppsligt helande. Guds ordning är ande, själ och kropp. Han verkar inifrån och utåt, icke utifrån och inåt. Vi få ej bygga på något extra vidrörande utifrån, utan vi måste växa såsom trädet, med Jesu lif verkande uti oss liksom safven i trädet.«

Men kroppen – det vill säga naturen – ville inte riktigt släppa taget om den religiösa föreställningsvärlden. Tron kunde med fördel jämföras med uttryck hämtade från gymnastik och sport för att visa att människan också måste göra något aktivt för att stärka tron, man måste träna trosmuskeln så att säga. Under rubriken »Bibelstudier« skriver signaturen E.O. i juni 1890 i *Trons Segrar* att »Öfning (egtl. gymnastik) i gudaktighet. Låt den gudomliga naturen hos dig (2 Petri 1:4) taga ut sin rätt. Bestäm dig själv allt större och större trosprof att utföra. Gymnastisera din trosarm, att dess muskler blifva allt starkare. Bed om allt större och större ting, och vänta allt större och större ting till svar på bön.«

Vi kan alltså konstatera att tron på naturens helande kraft fanns också inom väckelserörelsen. Här får vi en brygga till den andra stora alternativa rörelsen inom helande och hälsa under 1800-talet. Den som betonade den besjälade naturens helande krafter som vi kommer titta närmare på i följande artikel.

Patrick Jonsson

Trons Segrar var en uppbyggelse- och missionstidning som under åren 1890–1915 utgavs av evangelisthemsföreståndaren C.J.A. Kihlstedt men den övergick därefter i Helgelseförbundets ägo och blev då också dess officiella organ. Tidningen hade en viktig funktion som spridare av helgelsebudskapet i Sverige.

Oljemålningen »Hypnotisk seans« målades 1887 av den svenske konstnären Richard Bergh (1858–1919). Sedan 1915 tillhör målningen Nationalmuseum.

Den mystiska magnetismen – naturens helande kraft

Naturen och kroppen var inte frikopplad från människans själ konstaterade man lite varstans under 1800-talet. Men hade också själen inflytande på materien? Det fanns de som trodde det. Naturen och själen var en helhet ansåg man. Själen var ett slags dirigerande kraft eller väsen i dess centrum. Naturen var vist ordnad. Utifrån denna helhetssyn på natur och människa utvecklades bland annat i Tyskland olika former av naturläkekonst under inspiration från romantiken.

Från just Tyskland fick vi under 1800-talet homeopatin som grundades av Samuel Hahnemann (1755–1843). Från kontinenten spreds också animal magnetism och hypnotism med rötterna i österrikaren Franz Anton Mesmers (1734–1815) idéer. Kur- och badorterna verkar ha varit en viktig inkörsport med badortsläkaren som en typisk förmedlare. Man kan ta som exempel klockarsonen från Hammar i Närke, kurortsläkaren Johan Olof Lagberg (1789–1856) vid Söderköpings brunn som införde den Priessnitzska kallvattenkuren. Han var också intresserad av den animala magnetismen. Idéhistorikern Sten Lindroth skriver i Svenskt Biografiskt Lexikon att »Den officiella, materialistiska medicinens plåster- och pillerdoktorer (allopaterna) stod med sina giftmediciner hjälplösa inför sjukdomarna, som kunde botas bara med en naturläkekonst på religiös grund.«

Boltzius – animal magnetisör?

De fenomen Boltzius producerade fann en viss förståelse i idealistiska och ockulta kretsar som formades kring författaren och idealisten

Viktor Rydberg (1828–1895). Som Rydbergs vän, den psykiske forskaren Carl von Bergen (1838–1897) uttryckte sig i samband med Boltzius underverk:

»Emellertid funnes dock en viss bottensats af sanning i dessa helbregdagörelser, nämligen själens makt över kroppen, hvilken dock icke vore att fatta såsom någon omedelbar inverkan utan så att själ och kropp kunde betraktas såsom jämnlöpande parallela linier, i hvilka en rörelse på den ena frambringade en rörelse på den andra. Själens våldsamma sättande i rörelse kunde med tillhjelp af fantasien åstadkomma en motsvarande rörelse på det kroppsliga området. För detta fordrades dock ingalunda, såsom Boltzius påstod, någon omedelbar inverkan af Gud, utan endast i naturen gifna krafter. Bland nämde tal. Magnetismen, som visat sig kunna uträtta mycket. Denna sida af saken skulle föreläsaren behandla i sitt nästa föredrag.« (Nerikes Allehanda 1885-11-27)

En annan nära samtida till von Bergen, mykologen och spökforskaren Lars Romell (1854–1927) från Kumla uttryckte liknande tankegångar när han undersökte en annan helbrägdagörare, fotografen A. A. Carlsson. Han skrev den 21 februari 1903 brev till skolläraren S. E. Hultén i Västra Skedvi för att ställa frågor om Carlsson. Romell ville veta mer om påstådda övernaturliga fenomen i Carlssons barndom:

»Jag har på senare tid kommit i beröring med en fotograf, som i likhet med Boltzius m fl synes kunna bota sjukdomar på s k animalmagnetisk väg (genom suggestion eller dylikt), och denne har berättat mig, hans mor, då hon gick havande med honom, såg någon mystisk dimma sväfva öfver eller omkring sitt hufvud. Något sådant skall hon icke ha sett medan hon gick hafvande med de andra barnen. [---] Hon hade derför undrat hvad det skulle bli af det barn,som visade sådana lifsyttringar redan före födelsen.«

Hulténs efterforskningar ledde dock inte till mer än att modern förnekade att något sådant skulle ha förekommit. Hultén skriver i sitt nästa brev den 8 mars att »Modern till förnämnde fotograf A A Carlsson förklarade [---] att hon aldrig, vare sig före eller efter något af sina barns födelser kunnat förmärka något mystiskt i form af dimmor eller annat.«

Helande per postorder

Vi ser här hur helbrägdagörelse alls inte behövde kopplas till en uttalat kristen teologi där Gud ansågs göra undret. Den kunde lika gärna komma från okända krafter i naturen och andevärlden. Man talade då gärna i termer av animal magnetism, hypnotism och ockulta krafter. Det var då människans själv och hennes själs okända förmågor som mobiliserades och som tog hjälp av dessa osynliga krafter i naturen.

Under åren runt sekelskiftet 1900 växte det fram en marknad för olika alternativa kurer, mediciner och terapier. Det är inte ovanligt att sammanfatta fenomenet som kvacksalveri. Det var åtminstone ett perspektiv som skolmedicinen gärna använde. I USA fanns postorderföretag som förmedlade kurser och material inom till exempel hypnotism, helande, personlig magnetism och utveckling. Åtminstone tre olika postorderkurser nådde den svenska marknaden under decennierna runt och strax efter sekelskiftet 1900.

En av dessa var kurser och material från *New York Institute of Science* i Rochester som lärde ut hur man skulle kunna använda bland annat hypnotism och animal magnetism för att till exempel bota drinkare och hela olika krämpor.

Bota drinkare med hypnos

I institutets kurs- och reklammaterial, som finns bevarat i Lars Romells personarkiv, kan man se påståenden om hur de olika ockulta terapierna hade närmast mirakulös effekt. Hypnotism och magnetism ansågs till exempel kunna bota drinkarens lust till sprit och alkoholhaltiga drycker. En Louis S. Durbec i Charleston vittnade om detta i ett reklamblad för New York Institute Of Science:

»Mina Herrar: Er undervisningskurs är till handa och som svar vill jag säga: Jag skulle ha skrifvit förr, men har försökt med en herre, som varit kronisk alkoholist, och som plägade berusa sig åtminstone två, tre gånger i månaden under tio års tid, men som

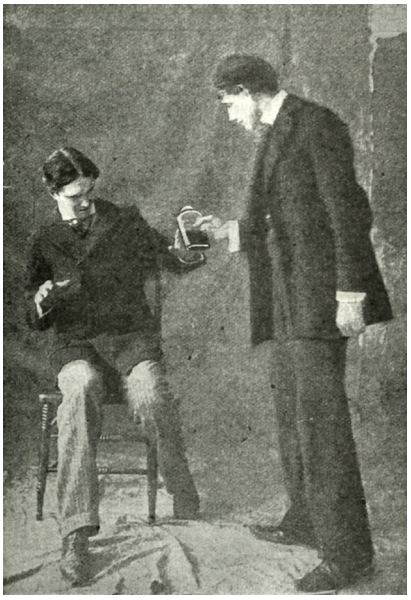

Hypnos ansågs kunna bota alkoholism. Här en illustration ur skriften »Det personliga inflytandets filosofi. En vetenskaplig afhandling öfver personlig magnetism, hypnotism och suggestion«, utgiven 1910 av New York Institute of Science, Rochester, USA. Enligt skriften, som ingår i Lars Romells personarkiv, kunde patienten »icke längre intaga rusdrycker« då han »försöker just att svälja en sådan, men emedan han hypnotiserats gör blotta anblicken af spirituosa honom dödssjuk.«

efter tredje sittningen af mig totalt befriades från rusdrycksbegärelsen. Detta var för en månad sedan och han dricker icke numera. Då hans vänner vilja bjuda honom på ett glas, begär han alltid på en cigarr [sic]. Detta ensamt är värdt priset på er kurs, alldenstund denne herre är en släkting och jag är mycket stolt över hvad jag uträttat.«

En annan person – J. K. Perkins – vittnade: »Jag har botat ett antal personer för tobaksovanan och en dam för morfinovanan. Hon kan icke använda giftet nu, äfven om hon skulle vilja det, men har ingen åstundan dertill.«

Ytterligare ett vittnesbörd visar på den starka kopplingen mellan affärer och de nya terapierna, något som vi sett predikanten Nelly Hall varna för ur sitt perspektiv.

W. H. Hayes skriver i samma reklamblad att »Jag har öppnat en skola för magnetisk helbrägdagörelse i New Orleans och gör goda affärer, de der hvarje dag ökas i omfång. Er kurs var den första, jag någonsin läste i ämnet, och nu är jag ordförande i ett institut af ansenligt rykte; så ni kan se, att det finnes ingenting bättre än 'gå-på' och betydligt med sjelfförtroende.«

Bland kritikerna blev det alltså vanligt, och kanske lätt, att sammankoppla kvacksalveri, bedrägeri, vinstintressen och amerikakritik. Där borta verkade det inte finnas några hämningar, varken för girighet, omoral och vidskepelse. Samtidigt kan man se att Amerika också stod för framtidstro, optimism och idealism. Allt tycktes möjligt där, och där fanns en frihet att utveckla människans alla goda krafter och begåvningar. Det här kom till uttryck bland annat inom spiritualismen (eller spiritismen) som kanske var den mest extrema rörelsen när det gäller denna tro på människans dolda förmågor och naturens hemliga rikedomar. Den förmedlades också till Sverige genom migrationen fram och tillbaka mellan länderna under den här perioden.

Själens kyrka

En av dessa förmedlare inom området spiritualistisk hälsa till en svensk publik var svensk-amerikanen, spiritualisten, nykterhetsaktivisten och tidningsmannen Anders August Alexanderson. Han var född 1845 i Korsberga socken, Småland och hade försörjt sig som boktryckare och tidningsutgivare i Lidköping och Östhammar tills han emigrerade till Nebraska 1883. Där började han ge ut tidningen *Svenska Folkets Tribun*, vilket namn senare ändrades till *Svenska Familje-vännen*. Efter att han hade prästvigts i den så kallade *Kristna kyrkan* återvände han till Sverige 1891 och bosatte sig i Eksjö där han snart började utge tidningen *Kämpen*. Han återvände dock till USA redan på våren 1892 och vid den stora världsutställningen i Chicago året därpå kom han i kontakt med »åtskilliga visa män från österlandet och blef genom dem invigd i österländsk mysticism samt hinduisk och egyptisk läkarvetenskap.«

Alexanderson började studera vid American Health University & Dutton Medical College i Chicago där han snart erhöll en doktorsexamen. År 1894 gav han i Chicago ut en liten månadstidning kallad *Svenska Spiritualisten* som angavs vara »ett organ för andlig filosofi, mysticism, läkarekonst, astrologi m .m.« Han hade också tagit del av transmediet Cora L. V. Scotts undervisning i Chicago och blivit medarbetare i hennes organisation *Själens kyrka*. I en lång serie pamfletter som byggde på hans föreläsningar spreds hans budskap i Sverige om bland annat spiritualismens lära om hälsa och sjukdom. Denna var en variant på de ockulta teorier och terapier vi sett tidigare. I skriften »Lifsgåtor« skriver han »Vad är helsa? – Ordet helsa kommer af hel. Helsa betyder således helhet, enhet och harmoni inom menniskan. Sjukdom eller ohelsa kallas det tillstånd, då helheten, enheten eller harmonien mellan de kroppsliga organens verksamhet i menniskan kommit i olag på grund af ett oriktigt lefnadssätt, eller omständigheter, som man ej kunnat eller ej förstått att rätt kontrollera eller behärska.«

Man kan tro att en helare som Charles Kahlström inte skulle känna sig främmande för de här tankegångarna. Men han höll ju fortfarande på en kristen teologisk kontext i sin verksamhet medan Alexanderson i stort sett stod fri från denna, även om han också kunde tala om det gudomliga. Men det viktigaste inom spiritualismen (och inom ockultismen i

Spiritualisten, nykterhetsivraren och tidningsmannen Anders August Alexanderson (1845–1923) var född på torpet Hammardal i Salshult, Korsberga socken, Småland. Efter att först ha försökt sig på en militär karriär vid Göta Livgarde i Stockholm försörjde han sig som boktryckare och tidningsutgivare, först i Lidköping och sedan i Östhammar innan han emigrerade till Nebraska 1883.

stort, som till exempel teosofin) var dock människan själv, eller mer korrekt människans själ eller ande.

Alexanderson fortsätter i samma skrift: »Det är menniskoanden som, enligt det fysiska lifvets lagar, utgör den egentliga drifkraften för alla de kroppsliga organens verksamhet i menniskan. Det är således naturligt, att alla organ skola verka för enhet och harmoni inom hela menniskan, såväl kropp som sinne, ty det är anden som ger lif och medvetande åt hela den yttre varelsen.

Sjukdom och plågor af alla slag äro resultat af oriktiga, och derför ohelsosamma, tankar och handlingar, hvilka stört de kroppsliga organens normala och harmoniska verksamhet. Sjukdom är således ingenting annat än disharmoni och oordning i det kroppsliga lifssystemet.«

Leva för att lära

Människan lever för att lära menar Alexanderson, eller rättare människans ande är här för att lära genom kroppen. Vare sig hon kom tillbaka till jordelivet många gånger genom reinkarnation eller fortsatte sin resa i andra dimensioner, behövde hon en kropp för att erfara med. Men om anden inte har kunskap om kopplingen mellan ande och kropp uppstår lätt sjukdomar.

I »Lifsgåtor« skriver Alexanderson: »Den menniskoande, som ännu ej hunnit göra sig sjelfmedveten i sinnet, och ej heller lärt sig förstå att rätt ordna och behärska det menskliga lifvets yttre förhållanden, gör lätt sina misstag. Verkningarna af dessa misstag ge sig tillkänna i den fysiska kroppen såsom sjukdomssymptomer, framväckande känslor af obehag och smärtor i det yttre medvetandet. Allt detta emedan misstaget stört de kroppsliga organens jämna samverkan i och för kroppens vidmakthållande i brukbart skick.«

Inom spiritualismen fanns en stark kritik av ortodox kristen teologi. I själva verket var dess framväxt starkt sammankopplad till de etablerade kyrkornas kris i västvärlden. Spiritualismen ville humanisera och rationalisera religionen, göra den mer passande för den moderna männsikan. Till exempel ville man överge tron på en personlig ond makt som skapade sjukdomar och olyckor för människan. Alexanderson menade att »Devil (på svenska Djefvul) är bibelns symboliska namn på menniskans andliga okunnighet och mörka, oriktiga begrepp.«

Illustration hämtad från omslaget till boken »Ett hypnotismens offer« av Niel Lesueur, utgiven 1911 på E. Lindensteins bokförlag i Stockholm.

Okunskapen var själva kärnan i ohälsan: »Kroppens svagaste delar äro de organ eller kroppsdelar, som motsvara de tanke- och känsloriktningar, i hvilka anden är okunnig eller har svårt att göra sig gällande i sinnet.» Vidare skriver han att »Disharmoni i sinnet åstadkommer [---] disharmoni i kroppen. Ty hvarje oharmonisk tanke och känsla i sinnet verkar, hvar på sitt sätt, störande på de olika lifsorganens verksamhet i kroppen, och åstadkommer sålunda ohelsa, oharmoni.«

Därför blev kunskap självklart det viktigaste läkemedlet och »… hvad menniskorna behöfva för att kunna bibehålla sin helsa, eller återvinna densamma i fall de äro sjuka, äro nya, högre ideer och rätt kunskap om lifvet och dess ändmål.«

Den gröna vänstern

I Alexandersons texter, som får anses vara ganska typiska för rörelsen, var budskapet hela tiden att människan måste bli medveten om sin själ och leva efter naturens och andens lagar. Då skulle hälsa och harmoni inträda. Samtidigt var han starkt kritisk till den etablerade medicinen, eller skolmedicinen. Denna gick också under beteckning som *allopati*.

I den här kritiken, som var utbredd inom spiritualismen, ingick också ofta ett vaccinationsmotstånd – och överlag en fientlighet mot konstgjorda läkemedel – och kamp mot den så kallade vivisektionen, eller plågsamma djurförsök. Man ville också leva och äta naturenligt, vegetarismen var mycket vanlig inom dessa rörelser. På detta sätt spred sig kravet på naturenlighet och sundhet till

människans alla områden.

Idéhistorikern Bo Sundin har kallat dessa rörelser för den *gröna vänstern* inom vilken en tidig ledare var närkingen Johan Lindström Saxon (1859–1935) som bland annat grundade den Svenska vegetariska föreningen 1903. Saxon kom till vegetarismen genom örebroadventisten Charles Kahlström. Saxon var också ledande inom antivaccinationsrörelsen.

Dessa alternativa gröna grupper inkluderade olika alternativrörelser till vänster men som inte alltid har räknats till de mer etablerade folkrörelserna. Kanske är det så att nykterhetsrörelsen är den folkrörelse som har haft lättast att husera dessa alternativa strömningar.

Illustration hämtad från omslaget till skriften »Brahma. Handbok i de hemliga vetenskaperna: hypnotism, magnetism, tankeöverföring, etc.« utgiven i Malmö 1919.

Trons makt och vanmakt

Vi har här sett olika varianter på mirakeltron, om det andligas makt över kroppen och materien. Nerikes Allehanda kan sägas representera den förnuftiga vetenskapstron på 1800-talet. Den var behärskad och stod för en förnuftig och lugn tro någonstans på mitten av den psykologiska skalan. Någonstans där ville också de religiösa liberalerna som ansåg sig bygga sin tro på vetenskapen befinna sig. Inom helgelserörelsen uppmuntrades man till en trosviss bön om gudomligt helande, en sorts »stortro«. Men var inte risken att man på något sätt då hamnade i en form av gammal folklig vidskepelse där olika naturmedel förenas med magiska föreställningar? Jo, man såg risken men till exempel Kahlström menade ändå att tro och natur skulle samverka. Även inom helgelserörelsen såg man att kroppen och naturen hade en roll i miraklet. Men det var Gud som i samarbete med den kämpande och troende själen som stod för helandet.

Det fanns många och starka åsikter om tron på den här tiden. Många trodde saker om tron kanske man kan säga. Men också många ansåg sig ha erfarenhet av trons positiva effekter, som till exempel Dahlberg. Så vem ska vi tro idag? Det är inte Aktstyckets sak att svara på det. Men vi vill visa på frågans historiska rötter och att det även i vårt arkiv finns intressant material för den som vill forska vidare.

Patrick Jonsson

Arkivens dag 2022

Lördagen den 12 november

klockan 11.00–15.00

Det nationella temat är i år *myter och mysterier* och vi har valt att arbeta med hur man i det moderna samhällets gryningstid såg på hälsa och sjukdom med de glasögon som då fanns tillgängliga. I dag tar de flesta av oss för givet att hälsa och sjukdom är något som vetenskapen och läkarna har koll på, men under den senaste pandemin har vi sett hur alternativa föreställningar gjort sig gällande och vi har fått lära oss att det finns några som kallas för »antivaxxare«.

Dessa grupper har funnits under lång tid och de har haft en viktig bas just i vårt område. De är också nära sammankopplade med andra rörelser som har och haft alternativa idéer om hälsa, som friskspor-tare, nykterhets- och väckelserörelse, vegetarianer, homeopater, naturläkare och många andra.

Allt detta kommer vi att berätta mer om under Arkivens dag, dels genom utställningar och dels genom en föreläsning med Sveriges ledande historiker om alternativa hälsorörelser *Motzi Eklöf*. Hon kommer att föreläsa under rubriken *Vaccinationsmotstånd under 1900-talets första hälft*. Hon kommer att berätta om dåtida debatter och handfasta konflikter kring den obligatoriska smittkoppsvaccinationen. Det är en historia som involverar läkare och barnhemsbarn, föräldrar och riksdagsmän, smittkoppsfall och ympsjuka, kalvar och kaniner... och vars spår leder fram till nutid.

Årets föreläsare: Motzi Eklöf

Som vanligt blir det även en tipspromenad och fika!

Varmt välkomna till ArkivCentrum!